

PROF. DR. MUHAMMED MA'RÛF ED-DEVÂLÎBÎ*

Hayatı-Bazı Siyâsî Faaliyetleri-İslam Hukuku Alanındaki Bazı Görüşleri-Eserleri

Prof.Dr. Saffet KÖSE**

Abstract

Prof. Dr. Muhammad Ma'rûf al-Dawālībī His life, political involvements and works, and his opinions about the field of Islamic Law

Dr. Ma'rûf al-Dawālībī, noted authority on Islamic law, Professor of *shariah* at Damascus University, former Prime Minister of the Syrian Arab Republic was born in Aleppo in 1909 (1907 ?). He attended Al-Khusrawiyah, an Islamic religious school then he graduated with two degrees from the University of Damascus one in law and the other in literature (1927). He also graduated from the faculty of law, University of Sorbonne (1935). Soon after completing his post graduate studies at the same university, he then worked as a lawyer in Damascus for sometime. He continued his lectures in law and also worked as head of departments of the history of law and Roman law at the University of Damascus since 1947. He was elected to parliament as an MP of Aleppo, from al-Kutla al-Wataniyye (National Block). He continued as Prime Minister until a military coup organised by Baath Party on 8 March 1963. He also worked as a cabinet minister on several occasions. Due to the pressure of the Baath Party he had to leave the country and went to Saudi Arabia. He worked there as an adviser in the Royal Executive Office of the Kingdom of Saudi Arabia until he died in Riyad on Thursday evening, Zilkade 22, 1424/ January 15, 2004.

* Mehmed S. Hatiboğlu, "Dr. Muhammed Ma'rûf ed-Devâlibî", *İslam'da Devlet ve İktidar*, İstanbul 1985, adlı tercümesinin girişinde, s. 7-9. Bunun yanında internet ortamında kendisi hakkında bilgi veren bazı sitelerden istifade edilmiştir. Mesela bk. www.syriamirror.net/modules/news/article.php?storyid=7677 (04.01.2006) bizzat oğlunun 26.06.2005'te gönderdiği hayatı; www.almnar.info/doc/article.php?sid=232 (04.01.2006); Muhammed Ali el-Hâşimî, "Muhammed Ma'rûf ed-Devâlibî...ellezî rahale 'annâ", http://www.almujtamaa_mag.com/Detail.asp?InNewsItemID=133364 (19.01.2006).

** Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/ saffetkose@selcuk.edu.tr

Key words: al-Dawālībī, Prime Minister, al-Kutla al-Wataniyye, MP, lawyer, Baath Party, adviser.

I- HAYATI

07 Rabî'ulevvel 1327/29 Mart 1909 (bazı kayıtlar doğum yılı olarak 1907'yi zikretmektedirler) tarihinde Pazartesi günü Halep'te doğdu. Orada yetişti. İlk ve orta mektebi (bir yılı Fransız mektebinde) Halep'te okudu. İslâmî ilimlerin tahsil edildiği Hüsreviyye Medresesinden mezun oldu. Suriye (Dımaşk) Üniversitesi Hukuk ve Edebiyat Fakültelerini bitirdi (1927). Peşinden Fransa'ya gitti ve Paris Sorbonne Üniversitesi Hukuk Fakültesinden mezun oldu (1935). Aynı üniversitede Roma Hukuku alanında yüksek lisans yaptı ve 1939 yılında hukuk doktorası yaptığı esnada Fransız asıllı bir müslümanla evlendi. 1941 yılında "*La Jurisprudence dans le Droit Islamique*" (İslam Hukukunda İctihad) adlı teziyle doktorasını tamamladı. Tez olarak böyle bir konuyu seçmesinde, Paris'te okuduğu yıllarda batılı çevrelerin özellikle de fakülte'deki öğretim elemanlarının İslam hukuku alanındaki bilgisizlikleri ve hususen ana fikrini *İslam hukukunun ilkel toplumların hukuku olabileceği, çağdaş ihtiyaçlara cevap verebilecek bir özelliğe sahip olmadığı* şeklindeki olumsuz düşünceleri etkili olmuştur. Bunun örneklerinden birisini şöyle anlatır: Paris Sorbonne Üniversitesi Hukuk Fakültesi Roma Hukuku öğretim üyesi A. E. Giffard, *Précis de droit Romain* (3. bs. 1940, s.106, md. 172) adlı eserinde Roma hukukunda borcunu ödeyemez hale gelmiş borçlunun, alacaklısının kölesi haline geldiğini, artık dilerse sahibinin onu satma ve öldürme hakkına malik bulunduğunu, alacaklılar birden fazla ise, borçluyu parçalayıp vücudunu bölüşme hakkına sahip olduklarını zikreder ve bu konuyu derste tekrar edip benzer hükümlerin İslam hukukunda da var olduğunu söyleyerek kaynağının da Kur'ân-ı Kerîm olduğunu belirtir. Buna itiraz eden Devâlîbî ilgili ayetin hangisi olduğunu sorar. Giffard daha sonra getirebileceğini söylemesine rağmen takip eden derslerin hiç birisinde bunu ispat edemez. Bunun üzerine Devâlîbî, kendisine Bakara sûresinin: "*Eğer borçlu darda/sıkıntıda ise bir kolaylık buluncaya kadar ona süre tanıyın, hatta bağışlayıvermeniz sizin için daha da hayırlıdır*" şeklindeki 280. ayetini hatırlatır. Bunu dinleyen Giffard, İslâm'ın öngördüğü bu insânî davranışın yüceliği karşısında hayranlığını gizleyemez ve İslam'a böyle bir bühtanda bulunma hatasının bu eserinin Sorbonne ve Dünyanın diğer üniversitelerinde ders kitabı olarak okutulması sebebiyle daha da ağırlaştığını kabullenerek kendisine kitabındaki İslam Hukuku hakkındaki hataları düzeltmesini teklif eder.²

Devâlîbî, öğrenim hayatını devam ettirmek için gittiği Paris'te Arap asıllı öğrencileri örgütleyerek "Arap Öğrenci Birliği"ni kurdu ve başkanlığını yaptı. Suriye'yi o dönemlerde işgali altında bulunduran Fransa'nın yönetici-

² Devâlîbî, *İslam'da Devlet ve İktidar*, s.17-18; www.almnar.info/doc/article.php?sid=232 (04.01.2006).

leri, zaman zaman bölge meselelerini görüşmek üzere bu dernekle irtibat kurmuşlardır. Almanların İkinci dünya savaşı sırasında Paris'i işgalinden sonra da bu derneğin önemi daha da artmış, Almanlar Arap dünyası ile ilgili konuları istişare etmek üzere bu merkezi muhatap almışlardır.

Hukuk Fakültesini bitirip doktorasını tamamlamasının peşinden bir müddet Dımaşk'ta avukatlık yaptı. 1947 yılından itibaren Dımaşk Üniversitesi Hukuk Fakültesinde öğretim üyesi ve Hukuk Tarihi ile Roma Hukuku bölüm başkanlıklarını yürüttü. Aynı üniversitenin İslam Hukuk Fakültesinde (Külliyetü'ş-şerî'a) de dersler verdi. Sûriye'nin Fransız işgalinden kurtarılması ve bağımsızlığını kazanması çalışmalarında aktif olarak yer aldı. Bu çerçevede Halep'teki Büyük Emevî camiinde zaman zaman okuduğu hutbelerde ve verdiği vaazlarda halkı bu uğurda mücadeleye çağırdı. Bu yıl (1947), aynı amaç etrafında örgütlenen ve ilk başkanının Hâşim el-Attâsî'nin olduğu Ulusal Blok'tan (el-Kütletü'l-Vataniyye) Halep milletvekili seçilerek Suriye Parlamentosuna girdi ve Ba's Partisinin 8 Mart 1963 yılında bir darbeyle yönetimi ele geçirmesine kadar parlamentoda kaldı. 1948 yılında Lübnan'ın Ba'lebek şehrinde akdedilen bir kongrede Ulusal Blok hareketi, *parti içindeki gençlerin hırsı ile yaşlıların sabrının çatışması*³ sonucu Dımaşk merkezli Ulusal Parti (el-Hizbü'l-Vatanî) ve Halep merkezli Halk Partisi (Hizbü'ş-Şa'b) olmak üzere ikiye ayrıldı. Devâlîbî daha çok gençlerin yer aldığı Halk Partisinin dört kurucu üyesinden birisi olarak siyasi hayatına burada devam etti. 1947-63 yıllarını kapsayan siyaset hayatında çeşitli bakanlıklarda bulundu. Aralık 1949 ile Haziran 1950 arasında Millî Ekonomi Bakanı oldu. Aynı yıl Uluslar arası Arap dili ve sosyoloji araştırmaları toplantısına hükümeti temsilen gitti ve aynı zamanda katılan heyetin başkanlığını da yaptı. Temmuz 1951'de yakın arkadaşı Mustafa Ahmed ez-Zerkâ ile birlikte merkezi Lahey'de bulunan Uluslar arası Mukayeseli Hukuk Kurumunun davetiyle Fransa'nın başkenti Paris'te Sorbonne Üniversitesi Hukuk Fakültesi tarafından düzenlenen İslam Hukuk Haftası Kongresi'ne katıldı. Bu yıl Meclis Başkanlığı, aynı yılın sonlarına doğru da Başbakanlık görevini üstlendi ve kurduğu kabinede özellikle Savunma Bakanlığı görevini kendi üzerine aldı (28 Kasım 1951). Ancak devrim lideri Albay Edîb Çiçekli ve taraftarlarının görüşünü almadan kabinesini oluşturması devrimciler nezdinde huzursuzluk yarattı. Devâlîbî, ülke menfaatlerini bir kenara bırakarak kendi kişisel çıkarları için darbe yapan askerlere muhalifti ve onlara karşı tepkili idi. Özellikle savunma bakanlığını üstlenmesinin sebebi de bu idi. Onun bu kararlı tavrı karşısında darbe lideri Edîb Çiçekli, yayımladığı bildiride ordunun ülkenin güvenliği ile ilgili inisiyatifini elinde bulundurduğunu, ancak iktidardaki Halk Partisinin ülkeye komplo düzenlediğini, ordusunu tahrip etmeye çalıştığını ve krallığı yeniden tesis etmeye çaba sarfettiğini söyledi ve Devâlîbî hükümetini kuruluşundan daha beş gün geçmeden 02 Aralık 1951'de ikinci bir darbeyle

³ الخلف الناشئ بين طموح الشباب وتريث الشيوخ

düşürdü.⁴ Akabinde Başbakan Devâlibî ile bakanları tutuklanarak hapse atıldı. Edîb Çiçekli, Genel Kurmay Başkanlığı ile Yüksek Askerî Konsey başkanlığının Devlet Başkanlığı görevi ve yürütme organına (hükümet) tanınmış bütün yetkileri üzerine aldığını duyurdu ve kendisini de Devlet Başkanı ilan etti. 15 Ocak 1952'de Ulusal Parti, Halk Partisi, İhvân-ı Müslimîn, Sosyalist Yardımlaşma Partisi'nin faaliyetlerini yasakladı, bürolarını kapattı. Ba's Partisi ile Ekrem Hûrânî'nin kurduğu Arap Sosyalist Partisi bu kararın istisnaları idi. 1953 yılında da bu iki parti birleşmiştir. 06 Nisan 1952'de de istisnasız bütün partilerin faaliyetlerine son verdi. Ancak ilerleyen zaman zarfında ülkede Çiçekli'ye karşı yeniden anayasal düzene geçilmesi ve siyasi tutukluların serbest bırakılması yönünde baskı ve isyan hareketleri artınca inisiyatif elinden kaçırdığını anladı. Peşinden yeni bir askerî darbe yapıldı ve Çiçekli, 25 Şubat 1954 tarihinde daha önce sığınma istediği Beyrut'a kaçtı.⁵ Akabinde kurulan yeni hükümette Devâlibî, tekrar Millî Savunma Bakanlığına getirildi (1954). 1955 yılında Yeni Delhi'de akdedilen I. Afrika-Asya Halkları Kongresine Arap Halkları heyetinin başkanı olarak katıldı. Yine aynı yıl (18-24 Nisan 1955) Endonezya'nın Bandung şehrinde düzenlenen ve daha sonra bu şehrin adıyla anılacak olan uluslar arası *Bandung Konferansı*'na hükümeti temsilen katılacak üyeler arasında yer aldı. Bu toplantı sonunda sömürgeciliğin bütün yönleriyle mahkum edilmesi noktasında uzlaşma sağlanmış ve 1961 yılında resmileşecek olan *Bağlantısızlar Bloku* doğmuştur.⁶ Bir müddet sonra (1961'in sonu ve 1962'nin başı), Bakanlar kurulu başkanlığı ve Dış işleri bakanlığı görevine getirildi. 08 Mart 1963 tarihinde *Ba's Partisi*⁷ yönetimi ele geçirince hapse atıldı ve 1964 yılında hapisten çıktı. Peşinden Ba's yönetimi kendisinden ülkeyi terk etmesini istedi. Bu karara direndiyse de bunun geçici bir süre için olduğuna ikna edildi ve 1965 yılında Suûdî Arabistan Kralı Faysal b. Abdilazîz'in kendisine kucak açmasıyla bu ülkeye gitti ve *Kraliyet Divanı Müsteşarlığı* görevine getirildi. Bu hicret, ölünceye kadar bir daha ülkesine dönmesine izin verilmediği sürgün sürecinin başlangıcıydı. Vefat edinceye kadar bu görevde kaldı.

Devâlibî, Suûdî Arabistan'da bulunduğu yıllarda da ilimden kopmadı. Bu yıldan itibaren bir çok ilmî toplantıya (kongre) katıldı. 1973'ten 1974 yılı

⁴ <http://www.aljazeera.net/NR/exeres/123FCB30-F06E-4A84-8D69-DC1FA1EE09CA.htm> (17.01.2006).

⁵ Buradan Suûdî Arabistan ve Fransa'ya gitti (1957). Kendisinin giyabında vatana ihanet suçlamasından hüküm giymesi üzerine Brezilya'ya gitti (1960). <http://www.asharqalarabi.org.uk/center/rjfal-adib.htm> (19.01.2006).

⁶ Bk. Davut Dursun, "Bandung", *DİA*, V, 55-56.

⁷ Ba's (Diriliş), Şamlı iki öğretmen tarafından 1943 yılında kurulmuş bir partidir. Bunlar Paris'te eğitimlerini tamamlamış olan Mişel Eflak ve Salâh Baytar'dır. Partinin asıl ideoloğu aynı zamanda bir Hıristiyan olan Eflaktır. Sünnî bir Müslüman olan Baytar ise örgütlenmeyi üstlenmişti. "Arap Milliyetçiliğinin Gandisi" olarak bilinen ve içine kapanık münzevi bir hayat yaşayan Mişel Eflak'ın fikirleri genellikle milliyetçi ve biraz da mistik bir karakter taşır. Bir yere kadar Marksizmin ve 19. Yüzyıl romantik Alman milliyetçiliğinin etkilerini taşır. Ancak Eflak, bütün fikirlerinin Arap yapısına uygun olmasına özellikle önem vermiştir. Arapların kendilerine seçecekleri hedefleri, "özgürlük, birlik ve sosyalizm" (الوحدة الامة عربية واحدة - ذات رسالة خالدة) "ebedî ülkü sahibi tek bir Arap birliği" (الحرية الاشتراكية) olarak özetlemiş ve "Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası", trc. Salih Yurdakul, İstanbul 2000, s.136).

sonuna kadar "İslam Hukuku ve İslam'da İnsan Hakları" konusunda ilk defa Riyad'da, sonra da Paris, Vatikan, Cenevre ve Strousborg'da düzenlenen bir çok uluslar arası bilimsel toplantıya katıldı. Bu toplantılarda özellikle İslam hukukunun öngördüğü had cezalarının, kadınlarla ilgili bazı hükümlerin insan hakları felsefesi ile bağdaşmadığı yönündeki batılı hukukçu ve ilim adamlarının itirazlarına karşı ikna edici cevaplarıyla büyük takdir topladı. 1975'ten itibaren Birleşmiş Milletlerce de onaylanmış bulunan Dünya İslam Kongresi başkanlığı (Reîsü mü'temeri'l-'âlemi'l-İslâmî) görevini deruhte eden Devâlîbî⁸ aynı yıl Uluslararası Mescitler Yüksek Konseyi üyeliği ile İslam Ülkeleri Dış İşleri Bakanları Konferansına murakıp üye seçildi, 1979 yılından itibaren 1984 Ağustos ayı sonuna kadar merkezi İsviçre'nin Cenevre kentinde bulunan Uluslar arası "İslam ve Batı" Teşkilatının başkanlığı görevini yaptı. 1986'dan itibaren de Bağdat'ta Uluslararası İslâm Halk Kongresinin yürütme kurulu başkanlığı görevine getirildi.

22 Zilkade 1424/15 Ocak 2004 tarihinde Perşembe akşamı Riyad'da vefat etti ve Meîne-i Münevvere'de Bakî' mezarlığına defnedildi.

M. Ma'rûf ed-Devâlîbî dini hassasiyeti olan salih bir kişi, büyük bir ilim ve devlet adamı idi. Dünya Müslümanlar Kongresi Genel Sekreteri İnamullah Han'ın ifadesiyle Devâlîbî muktedir politikacı, zeki devlet adamı, bunların fevkinde de büyük mütefekkir ve güzide bir alimdir.⁹ Hayatına yer veren çalışmalar onun siyaset içinde bulunduğu yıllarda emanet duygusu içinde hareket ettiğini, temiz bir hayat yaşadığını, sözlerinde, davranışlarında ve fiilinde özellikle de darbecilere karşı cesaretli bir biçimde hakkın savunucusu olduğunu, hususen Arap dünyası ve İslam aleminin eski örnek dönemine yeniden kavuşabilmesi için çaba harcadığını kaydetmektedirler.

II- BAZI SİYÂSÎ FAALİYETLERİ

Hayatının akışından anlaşılacağı üzere Devâlîbî, bağımsızlığını elde etmesinin ardından darbelerin alışkanlık halini aldığı Sûriye'nin en çalkantılı ve istikrarsız döneminde yaşamıştır.¹⁰ Fransız işgali ve sonrasındaki ihtilal-

⁸ İlki 1350/1931 yılında Kudüs'te akdedilmiş ve başkanlığını Kudüs Başmüftüsü el-Hâc Emin el-Hüseynî, başkan vekilliğini de Muhammed İkbâl yapmıştı.

⁹ Devâlîbî'nin *İslam Gözüyle İhtilalci Sosyalizm* (trc. Mustafa Mutlu), İstanbul 1968, adlı eserine yazdığı Mukaddime, s. 5.

¹⁰ Devâlîbî'nin siyasi hayatının geçtiği 1946-63 arası Suriye'nin siyasi tarihine bir göz atacak olursak istikrarsız sonuç kendiliğinden ortaya çıkar:
17 Nisan 1946: Fransızlar Suriye'yi terk ettiler.

7 Temmuz 1947: Bağımsızlık sonrası ilk serbest seçimler yapıldı. 29 Eylül 1947'de yeni Parlamento Suriye anayasasının tadilini gördü ve aynı gün Şükrü el-Kuvvetî'nin (1891-1969) cumhurbaşkanlığı yeniden dört yıllığına uzatıldı. Ba's partisi bu karara muhalefet etti ve diktatörlüğün yenilenmesi olarak değerlendirdi.

30 Kasım 1948: Şükrü el-Kuvvetî Suriye'nin içinde bulunduğu krizden çıkabilmesi için bütün siyasi partilere çağrıda bulunarak ortak bir Millî Birlik Hükümeti kurulmasını önerdi ve 1 Aralık 1948'de Halk Partisinden Hâşim el-Attâsî'ye (1875-1960) hükümeti kurma görevini verdi.

30 Mart 1949: Albay Hüsnî Za'im (1899-1949) Suriye tarihinin ilk askeri darbesini yaparak parlamentoyu feshetti. Akabinde cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesini öngören yeni bir seçim kanunu ve anayasa tasarısı hazırlamak üzere komisyon oluşturdu. 26 Haziran 1949'da tek aday olarak cum-

lerden doğan istikrarsızlık iç bünyede önemli tahribatlar yapmış, bölgede oluşan Filistin meselesi sıkıntıyı daha da arttırmış, A.B.D. ve Batılı müttefiklerinin baskısı dış sorunların odak noktasını oluşturmuştur. İsrail'i tanıma ve diplomatik ilişki kurma talebinin reddi neticesinde A.B.D. ve batılı ülkele- rin sıkıştırma politikası ve koymuş oldukları silah ambargosuna karşı Sa- vunma Bakanı olarak 15 Nisan 1950'de ordunun Sovyet silahlarıyla donatı- labileceği yönündeki demeci, bir yıl sonra bunu tekrar seslendirmesi, Arap dünyasının batılıların bu tavrı karşısında Sovyetlerle daha sıkı ilişkiler kura- bileceğini gündeme getirmesi dış dünyada büyük yankı yapmış ve adı "*Kızıl Şeyh*"'e çıkmıştır. Bu tavır, batının silah ambargosunun kırılmasının ilk adı- mını olarak kabul edilmektedir.

Hitler ve müttefiklerinin kaderinin belli olmasından sonra Devâlibî, kendi pasaportunu vererek savaş suçlusu ilan edilen ve Almanya'da tutukla- nan Kudüs Başmüftüsü el-Hâc Emin el-Hüseynî'yi (1897-1974) film sahnele- rini andıracak bir çaba ile Fransa üzerinden Kahire'ye kaçırarak müttefiklerin pençesinden kurtaran kişidir.¹¹

hurbaşkanlığı seçimlerine giren Hüsnî Za'ım oyların tamamına yakınına yakınını alarak halk tarafından (!) cum- hurbaşkanı seçildi. 14 Ağustos 1949'da Albay Muhammed Sami Hilmi el-Hinnâvî, Hüsnî Za'ım'e karşı Suriye tarihinin ikinci darbesini gerçekleştirdi. Za'ım idam edildi ve yönetim sivillere bırakılarak ordun- nun sadece murakabe/denetim etmesi esasını benimsendi. Bu çerçevede Hâşim el-Attâsî Devlet Başkanlı- ğına getirildi. 15 Kasım 1949'da Yasama üyelikleri seçimi yapıldı. 19 Aralık 1949 tarihinde Albay Edîb Çiçekli (1910-1964) yönetiminde üçüncü askerî darbe yapıldı ve Sami el-Hinnâvî tutuklandı. Sivil bir hükümet kuruldu.

28 Kasım 1951: Halk Partisinin ezici bir çoğunlukla parlamento'ya girmesi ve Devlet Başkanı Attâsî'nin hükümeti kurma görevini zorunlu olarak darbe karşıtı Devâlibî'ye vermesi sonucunda Çiçekli ikinci dar- besini yaptı. 2 Aralık 1951'de Çiçekli kendini Devlet Başkanı ilan etti.

15 Ocak 1952: Çiçekli parti faaliyetlerini yasakladı ve 25 Temmuz 1953'te kendi başkanlığında *Arap Özgürlük Hareketi*'ni kurdu.

20 Temmuz 1953: Çiçekli tek başına seçime girdi ve Devlet başkanı seçildi. 30 Temmuz 1953'de yapı- lan seçimi kendi kurduğu Arap Özgürlük Hareketi dışındaki partiler boykot etti. Bu parti Çiçekli'nin 82 olarak sınırlandırdığı milletvekilliklerinden 72'sini aldı. Geriye kalan 10 milletvekili de bağımsızlardan idi.

25 Şubat 1954: Beşinci askerî darbeyle tahttan indirilen Çiçekli Beyrut'a sığındı ve Hâşim el-Attâsî ye- niden Devlet Başkanlığına getirildi. 27 Haziran 1954'te gizli oylama esasını getiren ve milletvekilliği sayısını 142'ye çıkaran yeni seçim kanunu kabul edildi. 30 Temmuz 1954'de Ulusal Blok, Ba'sçı subay- ların siyasete müdahalesini protesto amacıyla seçimleri boykot edeceklerini ilan ettiler.

18 Ağustos 1955: Şükrü el-Kuvvetli, Attâsî'nin süresinin dolmasının ardından yeniden Devlet Başkanı seçildi.

5 Şubat 1958: Suriye Parlamentosu Mısır'la birleşme kararı aldı. Bütün siyasi partiler kendini feshetti ve Cemal Abdünnâsîr yeni devletin Cumhurbaşkanı oldu.

28 Eylül 1961: Suriye birlikten ayrıldı ve Nazım el-Kudsî önderliğinde yeni bir hükümet kuruldu. Aralık ayında parlamento seçimleri yapıldı. 20 Aralık 1961'de Devâlibî yeni hükümeti kurmakla görevlendiril- di.

28 Mart 1962: Abdülkerim en-Nihlâvî liderliğinde yeni bir askerî darbe yapıldı. Parlamento feshedilerek Devâlibî ve hükümetindeki bakanların çoğu hapse atıldı. Bir yıl sonra da (1963) Ba's hakimiyeti başla- dı... (<http://www.aljazeera.net/NR/exeres/123FCB30-F06E-4A84-8D69-DC1FA1EE09CA.htm> (17.06.2006); ayrıca bk. Subhi Mahmesâni, *Felsefetü't-teşri' fi'l-İslâm*, Beyrut 1380/1961, s. 110 vd.; Salih Tuğ, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İstanbul 1969, s. 289-294; Tayyar An, *Geçmişten Günümüze Ortado- ğu*, İstanbul 2005, s.271-281.

¹¹ Bu olayın temelinde Hüseyinî'nin kimliği ve faaliyetlerinin rol oynadığı anlaşılmaktadır. O, Ezher Üni- versitesinde okumuş (1912) ve İstanbul Mekteb-i Harbiyeden kurmay subay olarak mezun olmuş (1915), ağabeyi Kudüs müftüsü Kâmil el-Hüseynî'nin vefatıyla bu görevi üstlenmiştir (21 Mart 1921).

Suriye, bağımsızlığı sonrasında Arap dünyasında filizlenen Cemal Abdunnâsır'ın Arap milliyetçiliği ve birliği eksenindeki "Arap Birliği" görüşlerinin en ileri ilk adımı sayılan, Mısır ile birleşerek 1958-61 yılları arasında Birleşik Arap Cumhuriyet'ini oluşturdu. İslam Birliği fikrine daima karşı olmuş olan Abdunnâsır'ın bu birleştirme projesine Devâlîbî muhalefet etmiştir ki bu birleşme de yürümemiştir.

Devâlîbî, darbecilere, sosyalistlere ve komünistlere karşı etkin mücadele vermiş, zaman zaman bunun da bedelini ödemiştir. Darbecilerin kendisini azledip tutuklayarak sorgulamaları sırasında bile onlara taviz vermemiş, başbakan gibi davranmayı bilmiştir. 25 Şubat 1954'te Edîb Çiçekli'nin bir darbeyle görevinden uzaklaştırılmasının ardından yeniden Savunma Bakanı olduğunda askerinin siyasete müdahalesine bir sınır koymak için çaba sarfetmiştir.

III-İSLAM HUKUKUNUN

BAZI KONULARI İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Devâlîbî'nin İslam hukukunun değişen şartlar muvacehesinde zaman ve zeminin ihtiyaçlarını karşılama kabiliyeti konusundaki görüşlerini şöyle hülâsa etmek mümkündür. O, isabetli bir şekilde Kur'ân-ı Kerîm'in değişen şartların getirdiği ihtiyaçları karşılayabilmek amacıyla detaya girmeden aklen ve ilmen değişmez vasıftaki (evrensel) ana ilkeleri belirlediğini,¹² çözümünü bu ilkeler ışığında ictihada bıraktığını, ictihadla verilen hükmün ise şerî'ate dahil edildiğini belirtmiştir.¹³ Ona göre ictihad sadece bir metin şerhi değil, Kur'ân ve sünnet ahkâmının yanı sıra kaynak özelliği taşıyan bir faaliyettir. İlk iki kaynaktaki bir boşluk (ki bunlar bilinçli boşluklardır) ictihad yoluyla doldurulmaktadır. Böylece sahih kaynak hüviyetiyle ictihad ümmete, zamanın ihtiyaç ve gelişmesine göre vücut bulan yeni durumları nizama bağlama hizmetindeki yeni hükümleri koyma kapısını ardına kadar açmaktadır. Bu, teorik bir kabulden öte tarihen sabit olmuş bir gerçekliktir de.¹⁴

Filistin bölgesinde yabancı güçlere karşı (özellikle İngiliz ve İsrail'in kurulması için çalışan siyonistlere karşı) isyan hareketlerini organize eden, yahudilerin bölgeye yerleşmesini engelleme amacıyla bir dizi eyleme girişen, kurduğu *emir bi'l-ma'rûf cemiyeti* marifetiyle bütün bölgeye gönderdiği vaizlerle Yahudilere toprak satışının caiz olmadığını yönünde vaazlar verdiren, kurduğu vakıflarla satılan arazileri bizzat satın alarak Yahudilerin eline geçmesine mani olan, Nazilerin işgal ettiği ülkelerden Filistin'e Yahudi göçünü engellemeye çalışan, Birleşmiş Milletlerin 29 Kasım 1947 tarihinde benimsediği Filistin taksim planının (plan hakkında bk. M.Lütfullah Karaman, *Uluslar Arası İlişkiler Çıkmazında Filistin Sorunu*, İstanbul 1991, s.42-45) engellenmesinde baş rolü oynayan kısaca İsrail'in kurulmasına mani olmak amacıyla bütün gücünü harcayan, bu uğurda İngilizler tarafından bir çok defa mahkum edilen, sürekli olarak siyonistlerin suikast hedefinde olan bir kişi idi (Hayatı hakkında bk. Velîd el-Arid, "Emin el-Hüseynî", *DİA*, XI, 116-117). Ömer Rıza Doğrul Onu, "Filistin davasını ulusal olmaktan çıkarıp uluslar arası mesele haline getiren ve insanları Filistin lehine heyecana getirecek bütün adımları atarak bir kuruluş savaşını açmayı başaran adam" olarak tavsif eder (bk. *İsrail, Tedhiş, İstila ve Harp Kaynağı*, İstanbul 2004, s. 50-51).

¹² *İslam'da Devlet ve İktidar*, s. 41, 75.

¹³ *İslam'da Devlet ve İktidar*, s. 42.

¹⁴ *İslam'da Devlet ve İktidar*, s. 74-75.

Devâlibî'ye göre bütün zamanlar boyunca ictihadı (Kur'ân ve sünnetten sonra) sahih teşri kaynağı gören sadece İslam teşriidir. Diğerlerine nispetle İslam teşrii, ilkelerinin sürekliliği ve bu ilkelerin, değişen şartlara ictihad yoluyla her zaman uygun çözümler bulmaya imkan veren kesiksiz doğurganlığı ile imtiyazlıdır. Bu da İslam hukukunun statik olduğu iddiasının aksine¹⁵ onun dinamik bir yapıya sahip olduğunun en açık kanıtıdır.¹⁶

M. Ma'rûf ed-Devâlibî'nin İslam hukuku'nun bazı konularında serdettiği görüşleri ilim dünyasında tartışılmıştır. Bunlardan birisi faiz ile ilgili fikirleridir. 1951 yılında Sorbonne Üniversitesi Hukuk Fakültesince düzenlenen İslam Hukuku Haftası konulu sempozyuma sunduğu tebliğinde İslam'ın haram kıldığı faizin üretim faizi değil tüketim faizi olduğunu savunmuştur. Ona göre haram faiz, ancak ribacıların fakirleri istismar edip yüksek faizle onları ezdikleri tüketim kredilerinde söz konusu olur. Ekonomik şartların değişip şirketlerin yaygınlaştığı günümüzde ise kredilerin çoğu üretim kredisidir. O gün borç verip faiz alanlar güçlüler/zenginler, faiz ödeyenler zayıflar/fakirler idi. Bu gün ise tersidir. Şartlardaki bu değişme hükümlerde de değişmeyi gerekli kılmaktadır. Bundan dolayı makul olması kaydıyla üretim öduncüne izin verilmelidir. Bu hükmü *zaruret* ve *kamu maslahatını özel maslahata tercih* esası üzerine bina etmek mümkündür.¹⁷

Devâlibî'nin faiz teorisinin, Suûdî Arabistan'da modern İslam bankacılığının temellerini oluşturduğu ifade edilmektedir.¹⁸

Cihad ve mürteddin öldürülmesi yönündeki görüşleri de şu şekildedir: İslam'ın öngördüğü cihadın savaş boyutu saldırı değil, savunma savaşdır. Mürteddin öldürülmesi yönündeki hüküm ise muharib (savaş halindeki) mürtedle ilgili olup mücerred şüpheleri sebebiyle İslam'dan çıkmış kendi halindeki mürted konusunda değildir. Böyle bir kişinin öldürülmesi "*dinde zorlama yoktur*"¹⁹ ayetine ters olduğu gibi, Hz. Peygamberin sırf dininden döndüğü için hiçbir kimseyi öldürmediği gerçeği ile de bağdaşmamaktadır.²⁰

İlim dünyasında, Devâlibî'nin özellikle Hz. Ömer'in bazı uygulamalarından hareketle nassla sabit olmuş bazı hükümlerin değişebileceği²¹ yönünde bir fikre sahip olduğu şeklinde bir kanaat oluşmuş ve tartışmaya sebebiyet vermiştir. Onun bu husustaki görüşlerini şöyle özetlemek mümkündür:

¹⁵ Bu konuda bk. Saffet Köse, "İslam Hukukunun Statik Olduğu İddiasının Tahlili", *Çağdaş İhtiyaçlar ve İslam Hukuku*, İstanbul 2004, s. 9-42.

¹⁶ *İslam'da Devlet ve İktidar*, s. 75-76.

¹⁷ Senhûrî, *Mesâdiru'l-hak*, Beyrut 1953-54, III, 233-234; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İstanbul 1991, I, 222; İsmail Özsoy, "Faiz", *DA*, XII, 123.

¹⁸ http://64.227.87.39/cgi-bin/forum/webbbs_config.pl?noframes;read=3196 (27.01.2006).

¹⁹ Bakara (2), 256.

²⁰ Muhammed Ma'rûf ed-Devâlibî, "el-İslâm ve't-teyyârâtü'l-kavmiyye ve'l-ilmiiyye", *Mecellâtü's-Şarkî'l-evsât*, sy. 4051, 3 Cumâde'l-âhira 1410 (Pazar); Bu görüşlerin tenkidi için bk. Salih b. Fevzân b. Abdillâh Âli Fevzân, "el-Beyân li-Ahtâi ba'di'l-küttâb", <http://www.alfuzan.net/islamlib/viewchp.asp?BID=358&CID=11> (20.01.2006).

²¹ Devâlibî, *el-Medhal*, s. 283-314; a.mlf., "en-Nusûs ve tegayyuru'l-ahkâm bi-tegayyuri'l-izmân", *el-Müslimân*, yıl: 1, sy. 6, Kahire/Dimaşk 1371, s.551-555.

Hükümlerin tamamen kaldırılması (nesh) ancak kanun koyucuya ait bir haktır. Eski ve yeni bütün dinler prensip olarak, zamana göre maslahatın değişmesi sebebiyle dindeki bazı hükümlerde neshin cevazını kabul etmişlerdir. Şu kadar var ki, bütün dinler, kendilerinde mevcut oldukça ve kanun koyma yetkisi kendisine ait olan otorite (Şâri') kaldırmadıkça müctehidlerin herhangi bir hükmü değiştirmelerine müsaade etmemişlerdir. İslam dini de bir hükmü bütünüyle kaldırmayı (neshi) sadece Şâri'a ait bir yetki olarak kabul etmiştir.

Bizzat Şâri' tarafından nassı kaldırılmamış (neshedilmemiş) hükmün değiştirilmesine gelince İslam şer'i'atı, belli bir zamanda maslahatın değişmesine bağlı olarak hakim, müftü gibi müctehidlere bu konuda izin vermiştir. Bu yönüyle diğer şer'i'atlardan ayrılmıştır. İslam şer'i'atı ichtihad konusunda akla verdiği geniş hürriyet ve hükümlerde maslahatın hakemliğini kabul etmesiyle bu alanda dikkat çekici bir örnek sunmuştur. Böylece bu yüce prensiple amel etmek, İslam hukukunda "*Ezmânın tegayyuruyla ahkâmın tegayyuru inkar olunamaz*" şeklindeki kaideyle yerleşik bir kural halini almıştır.

Nesihle hükümlerin değiştirilmesi arasında ki farka gelince nesih daha sonra gelen şer'i bir nassla önce gelmiş olan şer'i nassın bizzat kendisini iptal etmek demektir. Nassı neshedilmeyen hükmün değişmesi demek ise, geçici maslahata bağlı olarak, nassın ortamından çıkarılan bir delile istinaden, yine sabit ve değişmeyen aynı nassla, fakat yeni bir hükümle amel etmek demektir. Bu da nassın ortamında, kendisi ile amel edilen mevcut nassla sabit hükmün daimi değil de, geçici maslahata mebnî bir hüküm olduğunu ortaya koyan bir delilin bulunması yoluyla olur. Maslahat değiştiğinde, nassın değiştirilmesine hacet olmaksızın hüküm de değişir. Buna göre yeni bir nassın gereği ile, neshedilen nassla amel etmeyi *iptal eden* bizzat Şâri'dir. Maslahatın değişmesinin gereği olarak nassı neshedilmemiş hükümle *amel etmeyi değiştiren* ise müctehiddir.²²

Devâlîbî bu görüşlerine dayanak olarak üzerinde görüş birliği bulunduğunu söylediği şu hususları gösterir: Yasa hükümleri ait olduğu toplumun şartlarına uygun, maslahatlarıyla uyumlu, örfü ve zihniyetine, gerçeklerine, kültürüne uygun olmadıkça hikmetli ve adaletli olamaz. Keza bir toplum için uygun olan ve maslahatlarıyla uyumlu bulunan hukuk kuralları diğer bir topluma uygun ve onun maslahatlarıyla uyumlu olmayabilir. Hatta bir zaman bir toplumun maslahatına uygun olan kurallar, bir başka zaman o toplumun maslahatına ters düşebilir. Bu esaslar kanıtı ihtiyaç bırakmayacak kadar açıktır. Bunun da en kesin delili bazı şer'i hükümlerin diğerleri ile neshedilmiş olmasıdır. Şu kadar var ki *zamanın değişmesiyle hükümlerin değişebileceği* ilkesini tatbik etmek mükemmel bir hukukî meleke ve toplumun maslahatını aramada, ondan mefseti kaldırmada duyarlılık isteyen

²² el-Medhal, s. 299-300.

son derece önemli ve nazik bir ictihadî iştir. Aksi takdirde bu noktada müctehidlerin serbestçe hareket etmeleri yasama ve yargıda kaos ve kargaşayı beraberinde getirir. Peşinden İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö.751/1350) bu konunun önemine dikkat çeken sözlerinden sonra şu ifadelerini nakletmektedir: “Şerî'atın temeli ve esası hikmetlere, kulların dünya ve ahiretteki maslahatlarına dayanır. Şerî'at bütünüyle adalet, bütünüyle rahmet, bütünüyle maslahat ve bütünüyle hikmettir. Herhangi bir mesele adaletten çıkıp zulme/haksızlığa (cevr), rahmetten çıkıp onun zıddına, maslahattan çıkıp mefsedete, hikmetten çıkıp saçmalığa (abes) varmışsa te'vil yoluyla Şerî'ata sokulmuş bile olsa onunla alakası yoktur.”²³

Akabinde Devâlibî, müctehidler için bu kapıyı açanın ilk başta Hz. Ömer olduğunu ve bu konuda imam ve müctehidlerin önde gelenlerinin kendisinin yolundan gittiğini zikrederek bazı örnekler ve bu çerçevedeki değerlendirmelerini kaydeder. Bunların başında zekatın sarf yerlerinden müellefe-i kulûb (Tevbe, 9/60) ile ilgili uygulamasını zikreder. Hz. Ömer neshedilmemiş sabit nassa rağmen zamanın değişmesine bağlı olarak maslahatın değişmesi sebebiyle bu gruba zekat vermemiştir. Müslümanların güçlenmesinden dolayı Hz. Ömer Kur'ân nassıyla kendilerine takdir edilmiş bulunan zekatı kesmiştir. Bu uygulamasında Hz. Ömer Kur'ân nassını iptal veya hükümsüz bırakmış değildir. O nassın zahirini değil illetini dikkate alarak böyle bir uygulamaya gitmiştir. Müellefe-i kulûba zekat verilmesi zamanın şartlarına bağlı bir hüküm idi. Çünkü o dönemlerde böyle bir hükmün uygulamada olması Müslümanların zayıf olmalarından dolayı onların şerrini bertaraf etme amacına yönelikti. İslam güçlenince ve onlara zekat vermeyi gerektiren şartlar değişince nassın gerektirdiği hüküm (mûcebâtü'n-nass) ve nassın illetini dikkate alma bu ödenekten bir payın kendilerine verilmesine engel olmuştur.

Keza Hz. Ömer kıtlık ve kuraklık yılında bizzat Kur'ân-ı Kerîm'in belirlemiş olduğu hırsızlık suçunun cezasını tatbik etmemiş, ta'zir cezasıyla yetinmiştir. Bunun sebebi muhtemelen hırsızların bu suçu işlemek saikiyle değil, zaruret sebebiyle hırsızlığa gitmeleridir. En azından böyle bir suçun işlenmesinde şüphe vardır. Hadiste de belirtildiği üzere şüphe ile had düşer.²⁴ Bir başka ifade ile şüpheler sanık lehine yorumlanır. Burada da görüldüğü üzere hırsızlığı kuşatan şartların değişmesi dikkate alınarak Kur'ân nassıyla sabit olmuş hırsızlık hükmü değiştirilmiştir.

Kocası kaybolmuş kadının, kendisinden haber alamaması durumunda dört yıl bekledikten sonra bekleme süresini (iddet) tamamlamasıyla birlikte evlenebilmesi yönündeki ictihadı bu konuda örnektir. Diğer üç büyük mezhebin hilafına İmam Mâlik (ö.179/795) bu görüşü benimsemiştir. Üç mezhep,

²³ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-muvakkî'in*, Beyrut, ts. (Dâru'l-Cil), III, 3; Devâlibî, *el-Medhal*, s. 301-302.

²⁴ Hadlerin şüphe ile düşmesi konusunda bk. Ahmedûn Abdülhâlik b. Mufaddal, “Kâidetü der'l-hudûd bi's-şübühât ve eserihâ fi'l-fikhi'l-cinâiyi'l-İslâmî”, *Mecelletü'l-Buhûsi'l-fikhiyyeti'l-mu'âsıra*, VII/27, Riyad 1416/1995, s. 7-76.

kocasının vefatının sübutu veya yaşitlarının ölmesine kadar nikahın mevcut olduğuyula hükmetmiştir. Teorik olarak bakıldığında öldüğüne delil olmadıkça kocanın yaşadığı dolayısıyla nikahın devam ettiği esas alınacaktır. Ancak Hz. Ömer'in kadından zarar ve meşakkatî kaldırma esasına mebni bu ictihadı daha fazla dikkate alınmaya değerdir. Görüldüğü üzere burada, nassların zahirine tutunan üç mezhebin aksine nikahın sonlandırılması söz konusudur. Bu da şartlara bağlı olarak hükümlerin değiştirilmesidir. Burada gerçekte nassın hükümsüz kılınması (ta'tîlün li'n-nusûs) değil, maslahat ve şartlar ışığında onu işletmek vardır.

Zamanın değişmesine bağlı olarak hükümlerin değiştirilmesi konusuna en açık örneklerden birisi de Hz. Ömer'in, nassların zahirine tutunarak "*savaş ganimetleri, beşte biri beytül-mâla ayrıldıktan sonra savaşanlar arasında taksim olunur*" hükmüne istinaden ordunun, fethettikleri Irak, Şam ve Mısır topraklarının ganimet olarak kendilerine dağıtılması isteklerini engelleyen ictihadıdır. Hz. Ömer bu konuyu sahabe ile istişare etmiş, Hz. Ali, Talha ve Muâz b. Cebel gibi bazı sahâbiler dışında çoğunluk fethedilen arazilerin savaş ganimeti olarak mücahitlere dağıtılması görüşünü savunmuşlardı. Uzun tartışmalardan sonra Hz. Ömer, böyle bir uygulamanın devamı halinde servetin belli ellerde toplanmasına vesile olacağı ve sonraki neslin bundan mahrum kalmasına zemin hazırlayacağını dikkate alarak fethedilen toprakları *harac'a* bağlayıp sahiplerinde bırakmıştır. Hz. Ömer'in bu uygulaması nassları hükümsüz kılmak değil, diğer nasların delaletine de dayanarak kamu yararının gereğini yapmaktır. Hz. Peygamber'in ganimet olarak alınan arazileri daha sonrakilere bir şey bırakmayı gözetmeden Müslümanlar arasında taksim etmesi o şartlarda bunu gerekli kılan zamana bağlı maslahat sebebiyle idi. Özellikle de Mekke'den yurtlarını ve mallarını bırakarak çıkıp hicret eden sahabilere vermesi maslahatın gereği idi. Hz. Ömer dönemindeki maslahat ise bu tür arazilerin taksim edilmemesini ve sahiplerinde bırakılmasını gerektiriyordu.

Hz. Ömer'in aynı anda üç boşamayı geçerli kılması da zamanın değişmesine bağlı olarak hükümlerin değişebileceğini teyit eden uygulamaların dandır. Aynı anda üç boşama Hz. Peygamber devrinde, Hz. Ebû Bekir'in halifeliği sırasında ve Hz. Ömer'in hilafetinin ilk iki yılında bir talak olarak kabul ediliyordu. Hz. Ömer, bu tür davranışların Allah'ın kendilerine genişlik gösterdiği bir konuda kendi kendilerini bağladıklarını dikkate alarak sahabe ile istişare ettikten sonra bir ceza olmak üzere aynı anda üç boşamayı üç kabul etmiştir. Bu, zamana bağlı bir maslahat sebebiyle hükmün değişeceğini göstermektedir. Fakat daha sonra bu hükmün kendisi *hüllecilik* gibi bir mefsedeti ortaya çıkarınca İbn Teymiyye (ö.728/1327) ve talebesi İbn Kayyim el-Cevziyye maslahatın Hz. Peygamber dönemindeki hükme dönmede olduğunu ve aynı anda üç boşamanın bir kabul edilmesi gerektiğini savunmuşlardır.

Fitir sadakası konusunda Hz. Mu'âviye'nin uygulaması da bu konunun delillerindedir. Mu'âviye hacc veya umre vesilesiyle geldiği Medîne'de, o güne kadar arpa, hurma, kuru üzüm ve keşk'ten (akt) verilen fitir sadakasının, buğdaydan yarım sâ'in bir sâ' hurma veya arpaya denk olduğunu, dolayısıyla fitir sadakası olarak yarım sâ' buğdayın da verilebileceğini bildirmiş, bu önerisi Müslümanlar arasında kabul görmüştür. Çünkü buğday çoğalmış ve önemli bir gıda maddesi haline gelmişti.

Bilinmektedir ki bu yiyecek maddelerinden bir sâ' ölçüğünde miktarın fakirlere verilmesinin vacip kılınması kıymetlerinin birbirine denk veya yakın olması esasına dayalıdır. Zaman ve çevre değişse de bu değerlerin birbirine denk veya yakın olması insanların yiyecek maddelerinin bunlara hasredildiği anlamına gelmez. Aksine bazı dönemlerde bu maddelerin yerine onların değerine denk veya ondan daha düşük ya da daha fazla değere sahip bir başka yiyecek maddesi ortaya çıkabilir. İşte Mu'âviye'nin dikkate aldığı da budur. Şam buğdayının yarım sâ'ını (iki müddü) o dönemde bir sâ' hurmaya denk kabul etti. İnsanlar da onun görüşünü aldı. Bu anlayış zamanın değişmesiyle hükümlerin değişebileceğini teyit etmektedir. Hz. Mu'âviye mükellefleri, Rasûl-i Ekrem'in bir sâ' arpayla mükellef kıldığı gibi, bir sâ' buğday vermele-riyle yükümlü tutmadı. Aksine ona denk olan kıymetle hüküm verdi. Bu da yarım sâ' buğday idi. Burada nassa muhalif bir durum söz konusu değildir. Tam aksine zamanın getirdiği değişmelere uygun olarak nassla amel etme vardır.

Devâlîbî sahabeden sonra gelen büyük müctehidlerin de bu esasa amel ettiklerini belirtir ve buna örnek olarak da fukahanın Hz. Peygamber'in fazlalık ribasını açıklayan hadisini esas alarak öngördükleri şu hükmün değiştiğine işaret eder: "Hz. Peygamber'in buğday, arpa, hurma, tuz gibi belli bir ölçüğe göre (hacim ölçüsü) alınıp satılan mallarda fazlalığı yasakladığı hadisinde belirttiği mallar insanlar ölçükle alıp satmayı terk etseler de ebedi olarak ölçükle alınıp satılır. Tartı aletiyle alınıp satılan altın, gümüşte de aynı durum söz konusudur. İnsanlar bu malları tartı ile alıp satmayı terk etseler de bu mallarda da tartı ebedi olarak esastır."

Ebû Yûsuf bir malın ölçek veya tartı aletiyle alınıp satılmasının örfe bağlı bir uygulama olduğunu, hadisin varid olduğu dönemde uygulamanın bu şekilde cereyan ettiğini dolayısıyla belli bir zaman sonra daha önce ölçekle alınıp satılan bir malın tartı ile alınıp satılabileceğini kabul etmiştir. Mesele Hz. Peygamber döneminde ölçekle alınıp satılan buğdayın daha sonra tartı ile alınıp satılmasında nassa aykırı bir hal görmemiştir.²⁵

Devâlîbî'nin bu görüş ve değerlendirmeleri bazı tartışmalara sebebiyet vermiştir. Ancak onun kendisine yöneltilen eleştirilere verdiği cevap görüşlerini daha da açıklamasını sağlamıştır. Bu çerçevede kendisiyle paralel düşü-

²⁵ İslam Hukukunda ahkâmın değişmesi konusunda bk. Mehmet Erdoğan, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İstanbul 1990 (doktora tezi).

nen diğer müelliflere de tercüman olması açısından Bağdad Üniversitesi İslam Hukuku öğretim üyesi Ahmed Ubeyd e-Kübeysî'nin tenkitlerini özetle kaydettikten sonra Devâlîbî'nin cevaplarına yer vermek istiyoruz.²⁶

"Hırsızlık cezasını belirlemede Şâri' dışında hiç kimsenin yetkisi yoktur.²⁷ Hırsızlık suçunun cezası nassla sabit olmuştur. Onu değiştirmek (tebdîl, tağyîr) veya onun yerine bir başka ceza öngörmek caiz değildir. Bu konuda zaman ve mekanın bir etkisi olamaz. Ancak Devâlîbî gibi bazı araştırmacılar zaman ve mekanın değişmesine bağlı olarak hırsızlık cezasının kaldırılabilceğini veya onun yerine bir başka ceza öngörülebilceğinin caiz olduğunu savunmuşlardır. Buna göre Devlet başkanı zamanın gereklerine ve şartların icabına göre hırsızlık suçunun cezasını belirleme yetkisine sahiptir. Bu araştırmacılar ve onlarla aynı görüşü paylaşanlar Kitap ve sünnetin nasslarıyla çatışsa da maslahat gerektirmesi halinde nassların belirlemiş olduğu hükümlerin değişebileceği esasına dayanmışlardır. Bu görüşte olanlar fikirlerine *nesh*'in vukuunu ve Hz. Ömer'in, Hâtub b. Ebî Belte'a'nın kölelerine hırsızlık cezasını uygulamamasını²⁸ nassla sabit hükümlerde tasarrufta bulunulabileceğine ve hadlerin kaldırılabilceğine delil almışlardır. Oysa İslamî teşrî' hitama ermiş ve Allah dinini tamamlamıştır. Hırsızlık suçunun cezası ne şekilde belirlenmişse o durumda bulunmaktadır. Hiç kimsenin maslahat şekillerinin hâşâ Allah'a meçhul kalıp da kendisi tarafından bilinmekte olduğunu iddia edemez." Sonra şu ayeti (Kasas 28/50) ilave etmektedir: "*Eğer (bu konuda) sana cevap veremezlerse bil ki onlar sadece kendi nefislerinin arzularına uymaktadırlar. Allah'tan bir doğru yol bilgisi olmaksızın kendi nefsinin arzusuna uyandan daha sapık kim olabilir ki? Şüphesiz Allah zalimler toplumunu doğruya iletmez.*"

Devâlîbî, Kübeysî ve görüşlerini onunla aynı şekilde anlayanların kendisine bühtanda bulduklarını ifade ederek tenkitlerini reddetmekte hatta insan hakları konulu çeşitli toplantılarda mesela Suûdî Arabistan'daki böyle bir toplantıda özellikle batılı araştırmacılarca gündeme getirilen had cezalarının insan hakları felsefesiyle bağdaşmadığı itirazlarına karşı çıkarak başta hırsızlık ve zina suçlarının cezası olmak üzere hadleri savunduğunu bunun da o toplantıyı yöneten dönemin S. Arabistan Adalet Bakanı Muhammed el-Harekân olmak üzere orada bulunan alimlerin takdirini kazandığını ifade ettikten sonra, ahkâmın değişmesi konusunda dillendirdiği görüşleri ilk defa

²⁶ "el-Hukmü bi-kat'i yedi's-sânk fi'ş-şer'i'at'l-İslâmiyye", *Mecelletü'l-'Arabî*, sy. 166, Küveyt, Receb 1392/Eylül 1972; www.iu.edu.sa/magazine/18/5.doc (25.01.2006).

²⁷ Bu konuda farklı bir değerlendirme için bk. Ferhat Koca, "Kur'an-ı Kerim'deki Fikhî Hükümlerin Evrensellik ve Tarihselliğini Tespit Konusunda Bir Deneme", *İslam Düşüncesinde Yeni Arayışlar I*, İstanbul 1998, s.74-163, özellikle bk. 153-163.

²⁸ Burada anlatılmak istenen olay şudur: Hâtub b. Ebî Belte'a kölelerini aç bıraktığı için Müzeyne kabilesinden birisinin devesini çalıp kesmişler, Hz. Ömer önce bunu bir hırsızlık olarak kabul etmiş ve *hadd* cezasını tatbik etmek istemiş, gerçek ortaya çıkınca da kölelerin efendisi Hâtub'ı deveyi ödemekle yükümlü tutmuştur (Mâlik, *el-Muvatta'*, "Akdiye", 38; İbn Abdîrrezâk, *el-Musannef*, Beyrut 1390-92/1970-72, X, 238-239; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Beyrut 1414/1994, VIII, 483; Bâci, *el-Muntekâ*, Kahire 1332, VI, 64-65).

kendisinin ortaya atmadığını önceki ulemanın fikirlerini naklettiğini söylemekte ve özetle *el-Medhal*'indeki şu bilgileri de hatırlatarak cevap vermektedir.²⁹ Zaman ve zemine göre hükümlerin değişmesi ilkesinin merkezinde maslahat vardır. Herhangi bir meselede maslahatla amel edebilmek için o meselede nassın açıklanmış olduğu bir hükmün veya kendisine kıyas yapılabilecek bir benzerinin *bulunmaması* gerekir.³⁰ Maslahatta dikkate alınması gereken, dinin hedeflediği şeydir yoksa arzulara göre ya da keyfi olarak hüküm vermek değildir. Şâri'in maksatlarıyla ters düşen bir maslahata dayanılarak yapılan ictehad ve ona göre verilen hüküm batıldır. Böyle bir hüküm şerî'ata dahil edilemez.³¹ İslam alimleri nasslar karşısında maslahata itibar konusunda Malikîler, Şâfiîler ve Hanbelîler ile Hanbelî fukahâsından Tûffî (ö.716/1312) gibi aşırılığa kaçanlar olmak üzere dört gruba ayrılmışlardır. Mesâlih-i mürseleyi alma konusunda Tûffî ve onun gibi aşırılığa kaçanların görüşü³² hakkında şuna işaret etmek isteriz: Bu anlayışta, müctehidin maslahat olarak gördüğüyle nassları hükümsüz kılması vardır.³³ Eğer böyle bir anlayış caiz olsaydı nasslar hükümsüz kalır ve şerî'atle amel konusunda bir kaos/karmaşa hakim olurdu. Bundan dolayı dört mezhep imamının da bu aşırılığın reddi konusunda ittifak ettiklerini görüyoruz.³⁴ Ben, *el-Medhal*'deki ifadelerimden de anlaşılacağı üzere hırsızlık suçunun cezasının zamanın değişmesine bağlı olarak ilga edilebileceğini, nass'da bir tasarrufta bulunabileceğini ve haddin hükümsüz kılınabileceğini asla söylemedim. Sadece Hz. Ömer'in açlık ve kıtlığın hüküm sürdüğü yılda önce cezayı uygulamayı düşündüğünü daha sonrada bu sebeple vazgeçtiğini naklettim. Bu hadlerin şüphe ile düşeceği ilkesinin bir sonucuydu. Tûffî'nin düşüncesinde olduğu gibi, maslahat gerektirdiğinde nasslarla sabit olmuş olan hükümlerin değiştirilebileceğini ya da hükümsüz bırakılabileceğini asla söylemedim. Zamana bağlı hükümlerin bir başka zamanda değişmesiyle sabit nassların değiştirilmesi ya da hükümsüz bırakılması arasındaki fark çok büyüktür. Bunu ben açık bir şekilde reddediyorum ve bundan uzak duruyorum. Bunu reddeden, Kur'an ve sünnetin nasslarıyla çatışan maslahatın dikkate alınamayacağı hususunda icma eden dört büyük imamın görüşü ile amel etmeye davet ediyorum. Ayrıca Kübeysî'nin benim görüşlerime dayanak olarak *neshi* aldığım şeklindeki iddiası da isabetli değildir. Ben bu yetkinin sadece Şâri'a ait olduğunu ve nasslarla ilgili olduğunu ifade ettim. Bu açıdan nesh başka, zaman

²⁹ "Risâle ile'l-üstâz Dr. Ahmed Zeki, Reîsi tahrîri Mecelleti'l-'Arabi", *Mecelletü'l-'Arabi*, sene: 6, sy. 2, Küveyt 1392/1972; www.iu.edu.sa/magazine/22/6.htm (25.01.2006).

³⁰ *el-Medhal*, s. 283.

³¹ *el-Medhal*, s. 291.

³² Tûffî'nin konu ile ilgili görüşlerinin değerlendirilmesi konusunda bk. Mehmet Erdoğan, *İslam Hukukunda Ahkâm'ın Değişmesi*, İstanbul 1993, s. 90 vd.; Ferhat Koca, "İslam Hukukunda Maslahat-ı Mürsele ve Necmeddin et-Tûffî'nin Bu Konudaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi", *İLAM Araştırma Dergisi*, W1, İstanbul 1996, s. 93-122.

³³ وان في ذلك تعطيلاً للصوم بما يبدو للمجتهد من المصلحة

³⁴ *el-Medhal*, s. 220, 227.

ve şartların değişmesiyle fetvanın değişmesi başkadır. Bu husus da nasslarla ilgili değil, müctehidlerin ictihadları ile ilgili bir durumdur.³⁵

Devâlibî'nin bu cevabî makalesinden sonra *Mecelletü'l-'Arabî*'de yayımladığı mukabil yazısında Kübeysî bu açıklamalardan tatmin olduğunu ifadeyle birlikte memnuniyetini ızhar etmiş, karışıklığın giderilerek konunun aydınlığa kavuştuğunu ifade etmiştir.³⁶

IV-ESERLERİ

1- *el-Medhal ilâ 'ilmi usûli'l-fikh*: 1949 yılında telifini tamamladığı bu eser İslam hukuk metodolojisi (fikh usûlü) ile ilgilidir. Dımaşk Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğrencileri için ders kitabı olarak hazırlanmış olup bu Üniversite tarafından aynı yıl ve daha sonra müteaddid defalar basılmıştır (1959, gözden geçirilmiş ilaveli 3. bs.; 1965, 5. bs.). Eser, Riyad'daki Yüksek Yargı Enstitüsünde de ders kitabı olarak takip olunmuştur. Müellif eserinin önsözünde kitabın Mısır Medenî Kanunun'dan alınmış Suriye Medenî Kanununun yürürlüğe girmesinin (1949) peşinden çıkmasının güzel bir münasebet olduğunu ifadeden sonra yeni Medenî Kânûn'un ilk maddesinde sırasıyla *İslam Hukukunun temel ilkelerini, örfü, tabii hukuku ve adalet ilkelerini* kanunun bıraktığı boşlukları doldurmak için hüküm kaynağı kabul ettiğini ve ictihada geniş bir kapı araladığını belirtir. Bu çerçevede bu kitabın hukuk ilmi ile meşgul olanlara ve adalet mekanizmasında görevli hukukçulara (ricâlü'l-kazâ') şu imkanları sağladığını belirtir:

a- Ana hatlarıyla İslam hukukunu ve ilkelerini tanıma

b- İslam hukukunda ve bütün yazılı hukuklardaki ictihad yöntemlerine vukufiyet

c- Yeni kanunun işaret ettiği kaynakların tamamından hüküm çıkarabilmek ve onu tatbik edebilmek için anahtar mahiyetindeki kaide ve esasları bilme

Bununla birlikte müellif bu kitabın öğrencilerin ihtiyacı sebebiyle hızlı bir şekilde hazırlandığını ve İslam Hukuk usûlüne bir giriş mahiyetinde olduğunu belirtir (3-4).

2- *L'état et le pouvoir en islam*: Devâlibî'nin 7-10, 1982 tarihinde Paris'te toplanmış Uluslar arası UNESCO kollekyumunda okuduğu tebliğinin kitaplaşmış şeklidir. Bu toplantıya Mekke İslam Birliği adına katılmıştır. Eser'de İslam'ın devlet ve yönetim anlayışı ele alınmakta, bu konudaki özellikle batılı çevrelerde ortaya çıkan hatalı anlayışlara işaret edilerek delil ve uygulama örnekleriyle bunlara cevap verilmektedir. Özellikle İslamî yönetim biçiminin Hıristiyan krallarında olduğunun aksine *teokratik* bir yapı

³⁵ "Risâle ile'l-üstâz Dr. Ahmed Zeki, Reisi tahriri *Mecelletü'l-'Arabî*", *Mecelletü'l-'Arabî*, sene: 6, sy. 2, Küveyt 1392/1972; www.iu.edu.sa/magazine/22/6.htm (25.01.2006).

³⁶ Kübeysî, "Ta'kîb 'alâ Risâleti'd-Dr. ed-Devâlibî", www.iu.edu.sa/magazine/25/8.htm (04.01.2006).

arzemediği, İslamın ana ilkeleri çerçevesinde iktidar yetkisinin halktan alındığını, yönetim-halk ilişkisinin efendi-köle değil sorumluluklar ve karşılıklı hizmet esası üzerine kurulduğunu, İslam'ın toplumun hayrına olan her şeye çağrıda bulunma hürriyeti, zararına olanı menetmeye davet hürriyeti, toplumun çıkarına zararlı her şeyi tenkit ve takbih hürriyetini kullanmayı zorunlu tuttuğunu belirttikten sonra bunun İslam'a ait bir yenilik olduğu üzerinde ısrarla durur (s. 67, 70, 72). İkinci olarak İslamî yönetim biçiminin en temel öğelerinden olan şûrâ esasının iktidar nazariyesinde bir yenilik olduğunu ve azınlığın çoğunluğa ya da çoğunluğun azınlığa tahakkümünü engelleyen bir unsur olarak son derece önemli olduğuna işaret eder (s. 56 vd.). Eser, Arapça tercümesiyle birlikte (*ed-Devle ve's-sulta fi'l-İslâm*) 1983 yılında Beyrut'ta Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî tarafından basılmış (son baskısı 1998), M. Said Hatiboğlu tarafından da *İslam'da Devlet ve İktidar* adıyla bazı notlar ilavesiyle tercüme edilmiş ve Dergah yayınları arasında çıkmıştır (İstanbul 1985).

3- *La Jurisprudence dans le Droit Islamique*: İslam Hukukunda İctihad konulu doktora tezi olup Pariste 1941 yılında basılmıştır (155 sayfa).

4- *el-Medhal ilâ hukûkî'r-Rûmâniyye*: Üniversite öğrencilerine Roma hukukuna giriş dersleri için hazırlanmış bir eser olup Dimaşk'ta basılmıştır (1948).

5- *el-Vecîz fi'l-hukûkî'r-Rûmâniyye ve târihihâ*: Roma hukuku ve tarihiyle ilgili bir eser olup Dimaşk Üniversitesi Hukuk Fakültesindeki derslerinde takip olunmak üzere hazırlanmış, 1959 yılında (647 sayfa) Halep'te 1963 yılında (2 cilt halinde) basılmıştır (5. bs.).

6- *Mevkîfü'l-İslâm mine'l-'ilm ve eserü'r-risâleti'l-İslâmîyye fi'l-hadârati'l-insânîyye*: 5-10 Muharrem 1400/24-29. Kasım. 1979 tarihinde Katar'da düzenlenen Uluslar arası "Hz. Peygamber'in Hayatı ve Sünneti/Yaşantısı" konulu sempozyuma sunulmuş tebliğ olup Kahire'de Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî ve Beyrut'ta Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî tarafından 1980 yılında (son olarak 1998) basılmıştır (77 sayfa).

7- *el-Mer'e fi'l-İslâm*: İslam'da kadın konusunun özellikle bazı çevrelerce istismar edilmesi sebebiyle kaleme alınmış küçük hacimli bir eser olup (96 sayfa), Beyrut'ta Dâru'n-Nefâis tarafından 1989 yılında basılmıştır. Eser son olarak *Vad'u'l-mer'e fi'l-İslâm* adıyla Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî ve'l-Lübânî tarafından 1998 yılında (48 sayfa) neşredilmiştir.

8- *el-İslâm emâme'r-ra'simâliyye ve'l-marksiyye*: Kapitalizm ve Marksizm karşısında İslam'ın konu edildiği küçük hacimli bu eser (29 sayfa) Beyrut'ta Dâru'l-Kitâbi'l-cedîd tarafından 1965 yılında basılmıştır (3. bs.). Ayrıca *İslam versus capitalism and Marxism* adıyla İngilizcesi Karaçi'de 1965 yılında (Umma Pub. House) basılmıştır (31 sayfa). Kitap Sadık Özek tarafından *Marksizm ve Kapitalizm Karşısında İslam* adıyla Türkçe'ye tercüme edilerek İstanbul'da 1970 yılında basılmıştır (Dava Yayınları).

9- *el-Kavmiyyetü'l-'Arabiyye fi hakikatihâ*: Kuveyt Öğretmenler kulübünce (Nâdi'l-mu'allimîn) düzenlenen Arap milliyetçiliği, Arap ülkelerinde milliyetçilik siyaseti konularında verdiği iki konferansın kitaplaşmış şeklidir. Kahire'de 1959 yılında basılmıştır (ed-Dâru'l-Kavmiyye, 50 sayfa)

10- *Nazratün islâmiyyetün fi'l-İştirâkiyyeti's-sevriyye*: Beyrutta 1965 yılında Dâru'l-Kitâbi'l-cedîd tarafından neşredilmiş (144 sayfa), Mustafa Mutlu tarafından *İslam Gözüyle İhtilalci Sosyalizm* ismiyle Türkçe'ye kazandırılmış ve 1968 yılında Ankara'da basılmıştır (Hilal Yayınları, 102 sayfa).

11- *Dirâsât târihiyye 'an asli'l-Arab*: Arap tarihi ile ilgili bir eser olup 1971 yılında basılmıştır (120 sayfa).

12- *Kal'atü Tarvâde et-târihiyye el-Finikiyye ve siletühâ bi'l-hicrâti-'Arabiyye el-kadîme ilâ Ūrubbâ ve hâssaten ile'l-Yûnân ve İtalyâ ve Fransa*: 1964 yılında basılmıştır (83 sayfa).

13- *el-Mevkıfu't-târihiyyeli'l-Melik 'Abdil'azîz Âli Suûd*: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri ve'l-Lübânî tarafından 1998 yılında basılmıştır.

14- *Nedevât 'ilmiyye havle's-şerî'ati'l-İslâmiyye ve hukûkî'l-insân fi'l-İslâm*: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri ve'l-Lübânî tarafından 1998 yılında basılmıştır (234 sayfa).

15- *el-Medhal ile's-Sünneti ve 'ulûmihâ*: Sünnet ve hadis ilimlerine dair olan bu eser 1958 yılında Dımaşk'ta basılmıştır (2. baskı).

16- *Mebâdiu'l-İslâmi'd-düstûriyye fi nevâhi'l-hayât*: (Hayatta İslam'ın anayasal ilkeleri), Kahire-Dımaşk 1961.

17- *The different aspects of Islamic culture: The individual society in Islam*: Farklı yönleriyle İslam kültürünün ele alan bu çalışmanın Abdülvehhab Bouhdiba ile birlikte editörlüğünü yapmıştır. Eser 1998 yılında UNESCO yayınları arasında çıkmıştır (484 sayfa).

Bunun dışında bazı çalışmalarından da bahsedilmektedir. Bunları şu şekilde kaydedebiliriz:

1- *Dirâsât târihiye 'an mehdi'l-'Arab ve hadâratihimi'l-insâniyye kable'l-Yûnân ve'r-Rûmân*,

2- *el-'Arab ve's-Seyyid el-Mesih fi 'ahdi Devleti'l-Ebâcire...*,

3- *Men Hümü'l-Erisiyyûn? Fi'l-hadîsi's-şerîf hitâbün li-Hirakl, câe fihî*: "Eslim teslem" ve illâ fe-'aleyke ismü'l-erisiyyîn,

4- *Nazarîyyâtü'n-nakdi'l-edebî 'inde'l-'Arab*,

5- *Men hümü'l-Filistîniyyûn fi't-târîhi'l-'Arabî ve mâ ma'nâ hâzihi'l-kelime fi'l-luğati'l-'Arabiyye el-Ken'âniyye el-kadîme?*³⁷

³⁷ <http://haras.naseej.com/Detail.asp?InSectionID=409&InNewsItemID=175314> (tarih: 05.01.2006).